

PIOTR HEROK

Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny, Instytut Nauk Teologicznych

ORCID: 0000–0001–5706–2366

Stanowisko Marcina Lutra wobec Maryi Panny

Martin Luther's Position Concerning the Virgin Mary

Abstract

The author investigates Martin Luther's writings in order to present his theological views on the Virgin Mary. After outlining the characteristics of Marian piety in the late Middle Ages, the author deals with a new understanding of Marian devotion proposed by the Wittenberg Reformer. To this end, he analyzes Luther's statements in the *Commentary on the Magnificat*, the *Commentary on Ave Maria* and in his sermons. The author then presents modifications to the liturgical year proposed by the Reformer, along with the Marian feasts he has preserved – the Annunciation, Visitation and Purification – at the same time showing their theological justification proposed by Luther. In the next step, the author deals with Martin Luther's view of other Marian feasts together with the place he gives to the Virgin Mary in the Vespers and in the Creed. In the final conclusion, the author states that in Luther's concept, the Virgin Mary is present throughout the church year, and the Reformer opposed not the Virgin Mary herself, but abuses in her worship, subordinating it to the primacy of Christ at the same time.

Keywords: Martin Luther, Virgin Mary, Protestant liturgical year, *Magnificat*, *Ave Maria*, Marian theology, Purification, Annuntiation, Visitation.

Abstrakt

Autor podejmuje się zbadania pism Marcina Lutra w celu przedstawienia jego teologicznych poglądów na Maryję Pannę. Po zarysowaniu charakterystyki pobożności maryjnej późnego

średniowiecza autor przedstawia nowe rozumienie kultu maryjnego, zaproponowane przez wirtemberskiego Reformatora. W tym celu analizuje wypowiedzi Lutra zawarte w *Komentarzu do Magnificat*, w *Komentarzu do Ave Maria* oraz w jego kazaniach. Następnie autor przedstawia charakterystykę roku liturgicznego, zaproponowanego przez Reformatora, wraz z zachowanymi przez niego świętami maryjnymi (Zwiastowanie, Nawiedzenie i Oczyszczenie), przedstawiając jednocześnie ich teologiczne uzasadnienie zaproponowane przez Wirtemberczyka. W kolejnym kroku zostają przedstawione zapatrywania Marcina Lutra na inne święta maryjne oraz miejsce, jakie daje Maryi Pannie w liturgii nieszpornej i w wyznaniu wiary. We wniosku końcowym autor stwierdza, że w koncepcji Lutra Maryja jest obecna na przestrzeni całego roku kościelnego, a Reformator przeciwstawił się nie samej Maryi, ale nadużyciom w Jej kulcie, podporządkowując go jednocześnie prymatowi Chrystusa.

Słowa kluczowe: Marcin Luter, Maryja Panna, protestancki rok liturgiczny, *Magnificat*, *Ave Maria*, teologia maryjna, Oczyszczenie, Zwiastowanie, Nawiedzenie.

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego opracowania jest przedstawienie teologicznych zapatrywań Marcina Lutra na Matkę Pana. Na tym polu można nieraz dostrzec silne antagonizowanie osoby Reformatora i Maryi, wyrażające się w stwierdzeniach, jakoby Wirtemberczyk zwalczał kult maryjny, będąc jego zagorzałym przeciwnikiem. Tymczasem analiza jego pism pokazuje, iż Luter nie tyle umniejsza roli Maryi w życiu chrześcijanina, ile raczej próbuje wskazać właściwe Jej miejsce, przywracając pierwszeństwo Chrystusowi. Stwierdzenie to, na pozór zaskakujące, stanie się zrozumiałe po przedstawieniu kontekstu epoki z właściwymi jej formami wyrazu wiary, w której Reformator był osadzony. W kolejnym kroku analizie zostaną poddane wypowiedzi Lutra odnośnie do Maryi, rozsiane po jego pismach i kazaniach. Wreszcie, po zarysowaniu wprowadzonej przez niego reformy liturgicznej, zostanie wskazane w niej miejsce kultu maryjnego w nowym rozumieniu.

1. Pobożność maryjna późnego średniowiecza

Aby przedstawić nowość poglądów Marcina Lutra na kwestie związane z kultem maryjnym, należy wprawdzie najpierw pokrótce zarysować charakter pobożności maryjnej późnego średniowiecza. Jak zauważa Stanisław Celestyn Napiórkowski, ka-

znodzieje tego czasu szerzyli naukę i pobożność trudną do pogodzenia z prawdą o jedynym i doskonałym Pośredniku – Jezusie Chrystusie. Podkreślano w sposób nieraz przesadny współcierpienia Maryi stojącej pod krzyżem i skuteczność Jej macierzyńskiego wstawiennictwa. Maryja, jako miłosierna matka, była nieraz przedstawiana w opozycji do Jezusa Chrystusa, jawiącego się jako surowy sędzia. Luter przeciwstawił się temu, co uważał za nadużycia w mariologii. Jego stanowisko w kwestii maryjnej określały zasady: *sola Scriptura, solus Christus, sola fide* oraz *sola gratia*¹. W owej epoce powszechnych klęsk szukanie ucieczki przed uciskiem tego świata i potępieniem u Dobrej Matki Zbawiciela jawiło się jako nader konieczne². Krzysztof Kowalik zauważa:

Zbiór *Miracles de Notre Dame* Jana Mielot (...) przyczynił się wielce do rozprzestrzenienia kultu Matki Miłosierdzia. Chętnie przedstawiano Ją, jak otacza swym płaszczem pogrążonych w rozpacz ludzi. Była Matką Bożą łaskawą, Matką Bożą Dobrej Rady, *Mater Omnium*. Powstawały rozliczne bractwa, rozwijające kult maryjny. (...) Nigdy kult świętych nie był tak powszechny, jak pod koniec XV i na początku XVI wieku³.

Z kolei Gottfried Maron podkreśla wielki rozkwit maryjnej pobożności ludowej, przejawiającej się m.in. w: powstawaniu licznych hymnów i modlitw sławiących Maryję, rozkrzewianiu legend o życiu Matki Pana, rozwijającym się kulcie obrazów, a także ruchu pielgrzymkowym. Ponadto zauważa, iż Maryja stała się główną inspiracją dla sztuki chrześcijańskiej⁴. René Laurentin zdaje się wydawać najbardziej dramatyczny osąd, stwierdzając, że katolicka mariologia czasów Lutra była w stanie całkowitego upadku, sięgając dna⁵. Wyważoną syntezę stosunku reformacji do Maryi przedstawiają m.in. Wolfgang Beinert⁶ oraz Wincenty Granat⁷.

¹ Por. Stanisław C. Napiórkowski. 1998. *Matka Pana. Problemy – poszukiwania – perspektywy*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 268–269.

² Por. Krzysztof Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy. Teologiczno-ekumeniczne studium Komentarza dra Lutra do Magnificat* (Jeden Pan, jedna wiara 4). Lublin: Wydawnictwo KUL, 59.

³ Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 59.

⁴ Por. Gottfried Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”. *Concilium* 19: 626.

⁵ Por. René Laurentin. 1967. *Mutter Jesu – Mutter der Menschen. Zum Verständnis der marianischen Lehre nach dem Konzil*. Limburg: Lahn-Verlag, 120.

⁶ Por. Wolfgang Beinert. 1993. *Drogi i bezdroża mariologii*. Tłum. Juliusz Zychowicz. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów, 47–48.

⁷ Por. Wincenty Granat. 1972. *Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie*. T. 1. Lublin: Wydawnictwo KUL, 504–515.

2. Nowe rozumienie kultu maryjnego

Na wstępie analizy obrazu Maryi w refleksji Marcina Lutra należy stwierdzić, że materiał źródłowy dotyczący tej problematyki nie pozwala na pełną rekonstrukcję jego teologicznych zapatrywań na Matkę Pana, wymykając się próbom całościowej syntezy, chociażby na wzór jego nauki o usprawiedliwieniu, czy o urzędzie w Kościele. Luter nigdzie nie odniósł się do Maryi na sposób systematycznego wykładu. Treści te są niejako „przy okazji” dołączone do różnego rodzaju rozważań, co decyduje o ich znacznym rozproszeniu⁸. Przyczyny takiego stanu rzeczy można doszukiwać się w fakcie, iż istotą reformacji nie był spór o Matkę Pana. Dowodem tego są dekrety Soboru Trydenckiego (1545–1563), wśród których ani jeden nie został w całości poświęcony Maryi – nie była Ona zatem kwestią sporną. Marcin Luter wraz z pozostałymi reformatorami szanowali obowiązujące wówczas dwa dogmaty maryjne: o dziewictwie i Bożym macierzyństwie⁹. Ruch reformacyjny nie wystąpił więc przeciwko dogmatom maryjnym, lecz przeciwko nadużyciom i przerostom w kulcie Najświętszej Maryi Panny¹⁰. Warto w tym miejscu dodać, że po reformacji pojawiły się dwa nowe dogmaty maryjne: o Niepokalanym Poczęciu i Wniebowzięciu, uchwalone kolejno w 1854 r. przez Piusa IX i w 1950 r. przez Piusa XII, będące w czasach reformatorów dyskutowanymi poglądami teologicznymi, nieuznanymi za prawdy wiary. O Niepokalanym Poczęciu Luter wypowiadał się niejednoznacznie, natomiast gdy chodzi o Wniebowzięcie, Reformator zasadniczo milczy. Odwołując się do Nowego Testamentu, nie wyklucza jednak, że ciało Maryi zostało przeniesione do nieba przez aniołów. Odrzuca natomiast paralelizm z wniebowstąpieniem Chrystusa¹¹.

⁸ Por. Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 56–57.

⁹ Wynika to z faktu, iż prawdy te mają wyraźne uzasadnienie w Piśmie Świętym (co koresponduje z zasadą *sola scriptura*), starożytnych symbolach wiary i orzeczeniach Soboru Efeskiego (które Luter zaakceptował); zob. Reintraud Schimmelpfennig. 1992. „Lutherische Marienverehrung”. *Marienlexikon*. T. 4. St. Otillien: EOS Verlag, 191.

¹⁰ Por. Bogdan Ferdek. 2007. *Nasza siostra – córką i matką Pana. Mariologia jako przestrzeń syntezy dogmatyki* (Biblioteka Diecezji Świdnickiej 13). Świdnica: Wydawnictwo Kurii Biskupiej, 150. Podobnego zdania jest Gottfried Maron, który stwierdza: *Maria ist bei Luther und den Reformatoren kein theologisches Kontroversthemata von Bedeutung. Luthers Polemik betrifft im Wesentlichen die Praxis, die falsche Verehrung Marias*; Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”, 627.

¹¹ Por. Renzo Bertalot. 2002. *Ecco la Serva del Signore. Una voce protestante* (Scripta Facultatis). Roma: Facoltà Teologica Marianum, 27. *Zum Streitthema der Theologie über die Unbefleckte Empfängnis äußert sich Luther nicht eindeutig* – zob. Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”, 626.

Dotychczasowe studia nad spojrzeniem wirtemberskiego Reformatora na Matkę Bożą pozwoliły wyodrębnić dwa okresy¹²:

- (1) Krystalizowanie się poglądów na kult maryjny (do ok. 1523 r.). Czas ten charakteryzuje: krytyka kaznodziejów wielkopostnych, skupiających się na opisach cierpień Maryi, wystąpienie przeciwko różańcowi jako modlitwie bezmyślnej (Luter odmawiał jedynie pierwszą połowę – „Zdrowaś Maryjo...” – mającą uzasadnienie w biblijnym pozdrowieniu Maryi przez Elżbietę), stwierdzenie, że Maryję należy czcić ze względu na Chrystusa, krytyka święta Nawiedzenia i Poczęcia, napisanie Komentarza do *Magnificat*, przyzwolenie na cześć Maryi (ale w sposób poprawny, tzn. wspomnianie Ją w wysławianiu darów Bożych, ale nie wzywaniu), odrzucenie *Salve Regina* (jako protest przeciwko tytułowaniu Maryi Królową miłosierdzia, życiem, słodyczą i nadzieją), dopuszczenie wzywania Maryi i świętych (z uwagą, że lepiej, aby czynili to żywi za żywych), boleść nad, jak to określił, uczynieniem z Maryi bożka, a z Chrystusa sędziego¹³.
- (2) Okres dojrzałości protestanckiej (1524–1546). Był to czas nacechowany: odrzuceniem Niepokalanego Poczęcia i radykalnym zbliżeniem Maryi do grzesznej ludzkości (jest Ona, według Lutra, równocześnie świętą i grzesznicą – *sancta et peccatrix*, w czym stanowi wzór dla Kościoła), dalszą krytyką różańca, pielgrzymowania, średniowiecznego kaznodziejstwa maryjnego, przeciwstawiania surowego Chrystusa miłosiernej Maryi, zamienienia Adwentu z okresu poświęconego Zbawicielowi na maryjny, coraz radykalniejszymi wypowiedziami odnośnie do kultu Matki Pana (jednocześnie podkreślając naukę o Chrystusie jako o jedynym Pośredniku – *solus Christus*)¹⁴. W okresie tym Luter stopniowo ogranicza swoje wypowiedzi na tematy maryjne nie tyle z niechęci do Maryi, co raczej z powodu stale rosnącej świadomości nadużyć na polu pobożności kultu maryjnego¹⁵.

¹² Badacze nie są zgodni co do roku rozgraniczającego te dwa etapy; Napiórkowski wymienia 1523 r., natomiast Kowalik daty przełomu dopatruje się w 1522 r., w związku z publikacją kilku dzieł zawierających wypowiedzi o Maryi. Należy stwierdzić, że jest dopuszczalne posługiwanie się obiema propozycjami, gdyż w istocie nie da się precyzyjnie określić powstania jakiejś idei czy myśli, ewoluującej na przestrzeni dłuższego okresu.

¹³ Por. Stanisław C. Napiórkowski. 1988. *Matka mojego Pana*. Opole: Wydawnictwo Świętego Krzyża, 29–30. Luter u początku swej działalności reformatorskiej zalecał odmawianie *Ave Maria* podczas nabożeństw, lecz później od tego odstąpił; por. Bertalot. 2002. *Ecco la Serva del Signore*, 27.

¹⁴ Por. Napiórkowski. 1988. *Matka mojego Pana*, 30–31.

¹⁵ Por. Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 57–58. Pogląd przedstawiony przez autora streszcza się w wypowiedzi Lutra: *Ich wollte, daß der Mariendienst gar ausgerottet werde allen wegen des Mißbrauchs* – WA [Weimarer Ausgabe] 11,61, 25–32 (1523). Por. Walter Tappolet, Albert Ebner. Red. 1962. *Das Marienlob der Reformatoren. Martin Luther. Johannes Calvin. Huldreich Zwingli. Heinrich Bulinger*. Tübingen: Katzmann Verlag, 126; Walter Künneht. 1964.

Powyższe dwa okresy zwykle się czasem określać mianem Lutra „katolickiego” i „protestanckiego”¹⁶. Jak zauważa K. Kowalik:

Podział mariologii na rzymską i reformacyjną rozpatrywać należy w ścisłym związku z publikacją trzech zasadniczych pism Reformatora, odnośnie do kwestii maryjnej: *Komentarza do Magnificat* (1520–1521), *Komentarza do Ave Maria*, zawartego w Modlitewniku (*Betbuchlein*) z 1522 roku, oraz *Kazania na dzień Narodzenia Maryi* (1522)¹⁷.

Po przedstawieniu ogólnego zarysu kształtowania się refleksji maryjnej Marcina Lutra i zagadnień z nią związanych, należy przejść do analizy poszczególnych źródeł. Wpierw refleksji zostaną poddane dzieła wymienione przez K. Kowalika, a następnie wypowiedzi Reformatora zawarte w innych pismach.

2.1. *Komentarz do Magnificat*

Podjmując szczegółową analizę stosunku Lutra do Maryi Panny, wyrażonego w jego *Komentarzu do Magnificat*, Krzysztof Kowalik stwierdza:

Należy odróżnić u Lutra doktrynę od pobożności maryjnej. W doktrynie był bardziej radykalny niż w praktyce. Nigdy nie zdecydował się zerwać całkowicie z kultem maryjnym, chociaż jego teologia zdawała się go prowadzić po tej drodze. Tym bardziej interesujący jest fakt, że właśnie w kontekście oddawania czci Maryi *Komentarz do Magnificat* zawiera najliczniejsze przejawy krytycznego ustosunkowania się jego autora do dotychczasowej tradycji. Zagadnienia mariologiczne (...) Luter ujmuje nie w kategoriach ściśle teologicznych, lecz w świetle *praxis* – na płaszczyźnie pobożności i kultu. (...) Zagadnieniami kluczowymi, inspirującymi jego wypowiedzi, często bardzo ostre w formie, była pobożność i niewłaściwe formy kultu maryjnego¹⁸.

„Luthers Marienzeugnis und das theologische Ringen der Gegenwart”. *Zeitwende* 35: 665; Franz Courth. 1983. „Das Marienlob bei Luther. Eine katolische Würdigung”. *Münchener Theologische Zeitschrift* 34: 289; Konrad Algermissen. 1959. „Mariologie und Marienverehrung der Reformatoren”. *Theologie und Glaube* 49: 1–24. Za: Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 58.

¹⁶ Por. Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 61.

¹⁷ Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 61. Treść maryjna zawarta w *Kazaniu na dzień narodzenia Maryi* (8 VIII 1522) zostanie przedstawiona razem z naukami płynącymi z innych kazań.

¹⁸ Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 139–140.

Już w dedykacji *Komentarza*, adresowanej do księcia Fryderyka z Saksonii, Luter umieszcza znamienne słowa, świadczące o jego szacunku wobec Matki Pana. Reformator pisze:

Oby ta subtelna Matka Boga zechciała mi wyjednać ducha, który pozwoliłby korzystnie i gruntownie wyjaśnić Jej kanty, tak żeby Wasza Łaskawość i my wszyscy posiadli zbawienny rozsądek i chwalebne życie, dzięki którym będziemy mogli w wiecznym życiu wychwalać i śpiewać wieczne *Magnificat*; niech Bóg nam w tym dopomoże! Amen¹⁹.

Komentarz do Magnificat pozostaje najbardziej znaczącym tekstem, gdy chodzi o pozycję luterańską wobec osoby Maryi. Luter zawiera w tym dziele teologię usprawiedliwienia z wiary, natomiast inne tematy są rozważane z tej właśnie perspektywy²⁰. *Komentarz* jest bez wątpienia świadectwem głębokiej pobożności autora. Luter, jak sam zaświadcza, często i z dużym pożytkiem jako mnich śpiewał hymn Maryi²¹. Nie dziwi więc jego postulat, aby śpiewać w sposób poprawny, podparty zrozumieniem, o które prosił Boga przez przyczynę Matki Chrystusa. Występował zarazem przeciwko próbom zafałszowania i zniekształcania treści *Magnificat*, dokonywanych przez widzających w nim traktat o zasługach Dziewicy lub spodziewających się nagrody za swe śpiewanie. Luter zdradza swoje katolickie korzenie nie tylko w dziedzinie pobożności maryjnej, której reminiscencje daje się wyczuć z kart *Komentarza*, ale także w nauce o Bogu i człowieku, skąd warstwa mariologiczna czerpie swoje podstawowe uzasadnienie²².

¹⁹ Reinhard Mumm. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi. Cześć Matki Pana w ewangelickim chrześcijaństwie”. Tłum. Kazimierz Czulak. *Communio* 3 (5): 90.

²⁰ Por. Bertalot. 2002. *Ecco la Serva del Signore*, 26.

²¹ Należy mieć w pamięci, iż Luter otrzymał staranne, katolickie wychowanie oraz fakt bycia przez szereg lat mnichem – augustianinem. A. Skowronek podaje, iż Luter opowiadał o otrzymywanych naukach (w okresie katolickim), wedle których miał Chrystusa uważać za okrutnego tyrana i sędziego, od którego należy uciekać pod opiekunicy płaszcz Maryi. Por. Alfons Skowronek. 1983. „Marcin Luter o Maryi. U progu pięćsetnej rocznicy urodzin Reformatora, 10 listopada 1483”. W Drodze 116 (4): 23.

²² Por. Kowalik. 1995. *Wejrzał na nicość swojej służebnicy*, 159. „Stosunek Lutra do Maryi uważają niektórzy teologowie ewangelicy za relikwiny jego katolickiej przeszłości. Sąd taki należałoby skorygować: Obraz Maryi u Reformatora nie tyle jest reminiscencją jego wychowania katolickiego, ile stanowi logiczną konsekwencję jego niewzruszonej wiary w Chrystusa. Wiara ta nie jest, jak często mylnie ją interpretowano, mroczno-biernym zaakceptowaniem nieoczekiwanego, a łaskawego wyroku sędziowskiego, lecz wchłania w siebie oraz integruje pełnię Bożych czynów. Z faktu pojednania, dokonującego się we wspólnocie z Bogiem, wynika pełne miłości rozważanie o całości i rzeczywistości zbawienia. Słowa Maryi: «Wielkie rzeczy uczynił mi Wszechmocny» interpretuje Luter następująco: «Owe wielkie rzeczy to nic innego jak fakt, że Maryja stała się matką Boga. W dziele tym dane Jej zostało wiele i tak wielkich dóbr, że nikt nie może ich pojąć. Albowiem z nich wypływa wszelka cześć i błogosławieństwo; stąd wynika, że w ramach rodzaju ludzkiego jest Ona

Reformator już na samym początku dzieła nazywa Maryję godną czci Dziewicą²³. Zwraca uwagę na wywyższenie, jakiego dostąpiła poprzez doświadczenie wielkich rzeczy uczynionych Jej przez Boga, mimo swej małości, niegodności, ubóstwa i pogardy. Otrzymała dar mądrości i sztukę zrozumienia, iż Bóg jest tym, który dąży do wywyższenia tego, co uniżone, do uniżenia, tego, co wywyższone, do scalenia, co rozbite, i do rozbicia, co scalone. To obdarowanie stało się możliwe poprzez działanie Ducha Świętego w Niej²⁴. Boga poznaje się tylko poprzez dzieła, które On dokonał w ludziach. Maryja, określona przez Reformatora jako „czuła Matka Chrystusa”, uczy słowem i przykładem własnego doświadczenia, jak należy Boga poznawać, sławić i kochać. Wielbi Ona bowiem Boga za skierowane przez Niego nań wejrzenie, mimo swej prostoty i biedy²⁵. W dalszej części dzieła Luter stwierdza, że „z zachowaniem dziewictwa została Matką”²⁶. Wątek ten kontynuuje, pisząc:

Święta Dziewico i Matko Boga, byłaś naprawdę niczym, byłaś bardzo mała i pogardzana, jednak Bóg wejrzał na Ciebie łaskawie i sprawił w Tobie wielkie dzieła. Żadnego z nich nie byłaś godna, pomimo to bogata i niezmierna łaska Boża nieporównywalnie przewyższyła wszelką twoją zasługę. Szczęśliwa jesteś i błogosławiona na wieki, któraś znalazła takiego Boga!²⁷

Następnie Reformator stwierdza, że poprawna cześć Maryi nie polega na stawianiu Jej sobie przed oczy, lecz na wejrzeniu w obliczu Boga na Jej nicość, któ-

osobą jedyną swego rodzaju ponad wszystkimi. Nikt nie jest Jej równy, ponieważ z Ojcem Niebieskim ma Dziecko i to takie Dziecko (...) Są to wielkie rzeczy, niewyczerpalne i niewymierne za pomocą słów. Całą Jej cześć streszczono zatem w jednym słowie: nazywając Ją mianowicie Matką Boga. Nikt nie może wypowiedzieć o Niej ani do Niej czegoś większego, choćby miał tyle języków, ile liści i trawy, gwiazd na niebie i piasku w morzu»²⁸; Skowronek. 1983. „Marcin Luter o Maryi”, 23–24. Maryja jest więc dla Lutra wielkim przykładem wzmacniającym wiarę, wzorem doświadczenia wiary i Bożej łaski.

²³ Jak podkreśla E. Bertalot, u Lutra trwałe dziewictwo Maryi nie jest poddawane w wątpliwość, chociaż nikt nie jest zobligowany do wiary. Kiedy Biblia mówi o „braciach Jezusa”, należy brać pod uwagę, że termin ten miał w owych czasach szersze znaczenie niż dzisiaj; por. Bertalot. 2002. *Ecco la Serva del Signore*, 27.

²⁴ Por. WA 7, 546. Fragmenty tekstu *Komentarza do Magnificat*, jeśli nie podano inaczej, zostały zaczerpnięte z: Stanisław C. Napiórkowski. 2000. *Teksty o Matce Bożej*. T. 10: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 131–136.

²⁵ Por. WA 7, 547–549.

²⁶ WA 7, 549. Por. Jan Gross. 2007. Mariologia luterańska w księgach wyznaniowych oraz w życiu i nauce Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. W *Teologia wiary. Teologia ks. Marcina Lutra i ksiąg wyznaniowych Kościoła luterańskiego*. Red. Manfred Uglorz, 139. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.

²⁷ WA 7, 568. Na innym miejscu, podkreślając ogrom rozdźwięku pomiędzy nicością Maryi a łaskawością Boga, Luter stwierdza, że gdy książę okazuje łaskę żebrakowi, to nie wychwala się żebraka, tylko pana.

ra prowadzi do zdziwienia się nieogarnioną łaską Bożą²⁸. Luter odniósł się także do ówczesnych praktyk kaznodziejskich, obierających za przedmiot Matkę Pana, nazywając kaznodziejów bezkrytycznymi i nieużytecznymi gadułami, niedostrzegającymi złączenia się w Maryi niezmiernego Bożego bogactwa z głębokim ubóstwem i nicością²⁹. Następnie wybrzmiewa postulat rozsądnego umiaru w zwracaniu się do Matki Bożej imieniem „Królowa Nieba”. Luter stwierdza, nie negując takiego stanu rzeczy, że Maryja nie jest jednak bożkiem, który czegokolwiek mógłby udzielić lub przyjść z pomocą, gdyż jedynie Bóg udziela wszystkiego. Maryja bowiem, wedle Lutra, nie czyni niczego. Nie przeszkadza to Reformatorowi stwierdzić konieczności przyzywania Jej, aby przez Jej wolę udzielił nam wszystkiego, o co prosimy. Podobnie należy zwracać się do wszystkich świętych³⁰. Matka Pana jest według autora warsztatem (*Werkstatt*), w którym pracuje Bóg, Ona natomiast nie wnosi nic, dlatego nie należy Jej wychwalać z powodu udzielonego Bożego macierzyństwa, bo tylko dzieła Stwórcy są godne chwały i czci. Wystarczy, że z Maryją będziemy dzielili radość, nazywali Ją błogosławioną, z tego powodu, że Bóg zechciał się Nią posłużyć dla dokonania tak wielkich czynów³¹. *Komentarz* kończy się następującymi słowami:

Prośmy Boga o dobre zrozumienie tego *Magnificat*, aby nie tylko świecił i przemawiał, lecz aby płonął i żył w duszy i w ciele. Niech udzieli nam tego Chrystus za wstawiennictwem i zgodnie z pragnieniem swojej ukochanej Matki Maryi! Amen³².

Lektura *Komentarza* nierzadko przysparza trudności związane z pojawiającymi się aporiami i sprzecznościami, dlatego dla obiektywnego i rzetelnego zapre-

²⁸ Por. WA 7, 569.

²⁹ Por. WA 7, 569–570.

³⁰ Por. WA 7, 574–575. Luter pisze: *Die Maria will keine Abgöttin sein. Sie tut nichts; Gott tut alle Dinge. Anrufen soll man sie, dass Gott um ihretwillen gebe und tue, was wir bitten; im gleichen Sinne sind auch alle anderen Heiligen anzurufen, damit das Werk immer ganz allein Gottes Sache bleibe.* Na innym miejscu Wirtemberczyk wkłada w usta Maryi następujące słowa: *Ich bin nur die Werkstatt, in der er wirkt; aber ich habe nichts zum Werke getan. Darum soll auch niemand mich loben oder mir die Ehre geben, dass ich Gottes Mutter geworden bin, sondern Gott und sein Werk soll man an mir ehren und loben. Es ist genug, dass man sich mit mir freut und mich selig preist, weil Gott mich gebraucht hat, diese seine Werke zu tun.* Cyt. za: Manfred Kiessig. 1991. *Maria, die Mutter unseres Herrn: Eine evangelische Handreichung.* Kempten: Verlag Ernst Kaufmann, 18. G. Maron, przytaczając wypowiedź Reformatora, pisze: (...) *man darf sie aber nicht zur Königin des Himmels machen, denn das heißt, Christus Unehre antun, indem man einer Kreatur zulegt, was allen Gott gebührt;* Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”, 627.

³¹ Por. WA 7, 575.

³² WA 7, 601.

zentowania poglądów mariologicznych Lutra konieczne staje się obranie jakiejś generalnej systematyczno-teologicznej zasady, warunkującej wszelką wypowiedź w tym temacie. Według teologów Horsta Gorskiego i Gerharda Ebelinga takim *principium* jest fundamentalne rozróżnienie w teologii Reformatora pomiędzy Bogiem a światem³³. K. Kowalik precyzuje:

I tak z punktu widzenia świata Maryja zasługuje na pogardę, gdyż nie posiada żadnej własnej godności ani zasługi. Od strony Boga patrząc, przysługuje Jej jednak najwyższa, Boża pochwała, której Pan udzielił Błogosławionej Dziewicy poprzez swoje łaskawe wejrzenie. Jest to klucz do poprawnego rozumienia mariologii Lutra³⁴.

Paradoks dostrzegalny w języku *Komentarza* mówiącego o Matce Pana można streścić w dwóch opozycyjnych sformułowaniach: „O Maryi nigdy dość” (*Maria kann nicht genug gepriesen werden*) – „O Maryi zawsze za dużo” (*Maria kann nicht genug verachtet werden*). K. Kowalik stwierdza: „Te dwa zdania stanowią streszczenie tego, co tradycyjne i tego, co nowe w maryjnych poglądach Lutra”³⁵.

2.2. *Komentarz do Ave Maria*

Pozdrowienie anielskie *Ave Maria* zostało objaśnione przez Marcina Lutra w książeczce modlitewnej *Betbüchlein*³⁶. „W swoich wywodach wyjaśnia, co to jest właściwie *Ave Maria*, jak należy się do tego pozdrowienia ustosunkować i jak należy właściwie czcić Matkę Bożą”³⁷. Reformator wyraża wolę, aby przez Maryję chwalić Boga za darowaną Jej łaskę i składać Jej dzięki na wzór Jej dziękczynienia za otrzymane z Bożej ręki dobra, jak sama wyznaje w *Magnificat*. Dalej stwierdza,

³³ Mowa tu o licznych nieudanych próbach uporządkowania wypowiedzi Lutra według biograficzno-chronologicznego kryterium. Nie mogą one wyrażać do końca miarodajnie kolejnych etapów rozwoju jego myśli, ponieważ często dwie różne wypowiedzi, należące według jednego badacza do jakiegoś konkretnego etapu tego rozwoju, a które, zdaniem drugiego, odpowiadają zupełnie innemu okresowi teologicznej ewolucji Reformatora, spotyka się w jednym i tym samym piśmie. Stąd owa konieczność uwzględnienia spekulatywno-teologicznego *principium*; por. Horst Gorski. 1991. *Im Widerstreit zum Heiligen Geist? Pneumatologische Anmerkungen zur katholischen Marienlehre aus evangelisch-lutherischer Sicht*. W *Maria und der Heilige Geist. Beiträge zur pneumatologischen Prägung der Mariologie*. Red. Anton Ziegenhaus, 14 (Mariologische Studien 8). Regensburg: Friedrich Pustet Verlag; Krzysztof Kowalik. 1995. „Przełom w mariologii Lutra? Doktor Marcin komentuje ‘Magnificat’”. *Collectanea Theologica* 65 (3): 28.

³⁴ Kowalik. 1995. „Przełom w mariologii Lutra?”, 28.

³⁵ Kowalik. 1995. „Przełom w mariologii Lutra?”, 28.

³⁶ Por. Gross. 2007. *Mariologia luterańska*, 140.

³⁷ Gross. 2007. *Mariologia luterańska*, 140.

że *Ave Maria* jako pozdrowienie anioła nie jest ani westchnieniem, ani modlitwą. Nie należy jednak tych słów potępiać, gdyż są wypowiedziane pod natchnieniem Ducha Świętego³⁸.

Luter uważał, że słowa *Ave Maria* można traktować dwojako: jako rozważanie nad łaską daną przez Boga oraz jako życzenie, aby Maryja była przez wszystkich uznana³⁹. W swoich rozważaniach bardziej skłania się ku pierwszemu stanowisku, gdyż stwierdza, że Maryja została poprzez łaskę Bożą napełniona wszelkim dobrem oraz przez łaskę jest chroniona od wszelkiego zła. W końcu wyjaśnień zawartych w *Betbüchlein* autor wyraża dosadną opinię o posługujących się różnicem i *Ave Maria*⁴⁰. Na zakończenie stwierdza:

Matka i Owoce bywają dwojako błogosławione: cieleśnie i duchowo: cieleśnie – ustami i słowami *Ave Maria*; duchowo – czynią to ci, którzy sercem Jej Dziecię–Chrystusa chcą widzieć we wszystkim: w słowach, w czynach, w cierpieniu, w chwale i w błogosławieństwie⁴¹.

W swej ocenie Luter nie wychodzi więc poza Pismo Święte (zgodnie z zasadą *sola Scriptura*), oczyszczając obraz Matki Pana z wszelkich legendarnych rysów. Najistotniejszymi cechami Maryi są według niego wiara i pokora, będące godnymi naśladowania przez chrześcijan⁴².

2.3. Kazania

Jak podaje Alfons Skowronek, Marcin Luter wygłosił 80 kazań o Maryi. Szczególnie często nawiązywał do Niej w homiliach bożonarodzeniowych⁴³. Znane są

³⁸ Gross. 2007. Mariologia luterańska, 140–141. Na interpretację *Ave Maria* jako pozdrowienie, a nie modlitwę, wskazuje także *Marienlexikon*, gdzie pod hasłem *Lutherische Marienverehrung* czytamy: *Das Sprechen des schriftgemäßen Ave Maria wird größtenteils für erlaubt gehalten; es gilt nicht als Gebet, sondern als Gruß*; Schimmelpfennig. 1992. „Lutherische Marienverehrung”. *Marienlexikon*. T. 4, 192.

³⁹ Gross. 2007. Mariologia luterańska, 141.

⁴⁰ Por. Gross. 2007. Mariologia luterańska, 141.

⁴¹ Gross. 2007. Mariologia luterańska, 141.

⁴² Por. Jan Hause. 2000. Kim jest w moim wyznaniu Matka Jezusa? W *Teksty o Matce Bożej*. T. 10: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*, 360–361.

⁴³ Por. Skowronek. 1983. „Marcin Luter o Maryi”, 22. Do czasów dzisiejszych zachowały się także pieśni pióra Lutra, przeznaczone na ten okres, wyrażające jego stosunek do Bogarodzicy, np.: „Przyjdź teraz do pogan, Zbawco, znany jako Dziecię Dziewicy” lub „Chrystusa chcemy wychwalać, Syna czystej Służebnicy, Maryi”; Mumm. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi” 90. Na temat związku Marcina Lutra z muzyką zob. Piotr Plinta. 1993. Dr Marcin Luter i muzyka. W *Z problemów Reformacji*. T. 6. Red. Ewa Ołtarzewska-Wieja, 122–131. Bielsko-Biała: Zwiastun.

kazania wygłaszane w święta maryjne, niemające uzasadnienia w Biblii, jednak, jak powiada Reformator, „ze względu na Ewangelię zwiastowaną”⁴⁴. W kazaniu na Boże Narodzenie z 1522 r., komentując Łk 2,19⁴⁵, mówił: „Maryja jest Kościołem chrześcijańskim (...) Teraz Kościół chrześcijański zachowuje wszystkie te sprawy Boże w swoim sercu i łączy je razem, to znaczy zestawia je ze sobą i Pismem Świętym”⁴⁶. Widzi więc w Niej figurę Kościoła⁴⁷. Następnie dodaje: „To jest pocieszenie i niezmierna dobroć Boga, że człowiek, o ile wierzy, mógłby chlubić się tak drogocennym dobrem, że Maryja jest Jego prawdziwą Matką, Chrystus jego Bratem, Bóg jego Ojcem (...) Jeśli tak wierzysz, jesteś rzeczywiście w łonie Dziewicy Maryi i jesteś Jej drogim dzieckiem”⁴⁸. Luter nie waha się nazwać Maryi „kochaną Panią”, podkreślając Jej głęboką wiarę i ufność w Boże zamiary względem Niej⁴⁹. Wyraża także swe przekonanie co do Jej Bożego macierzyństwa, stwierdzając, że „Maria jest Matką Bożą (*Mutter Gottes*). Choćby cały świat inaczej mówił, to jednak tak pozostanie”⁵⁰. Świadectwem głębokiego szacunku dla Maryi są słowa określające Ją „Niewiastą ponad wszystkie niewiasty, Księżną pośród całego rodzaju ludzkiego”⁵¹. W podobnym duchu wypowiada się Reformator stwierdzając: „Żadna niewiasta na ziemi nie jest Tobie równa, taka Matka nie przychodzi na ziemię, albowiem Ty jesteś Matką mojego Pana”⁵². Z drugiej strony Wirtemberczyk nie waha się powiedzieć, iż

⁴⁴ Dotyczy to np. święta Wniebowzięcia Maryi Panny (15 VIII). Por. Gross. 2007. Mariologia luterańska, 140.

⁴⁵ „Maryja zachowywała wszystkie te sprawy i rozważała je w swoim sercu”; *Biblia Tysiąclecia*. 2002⁵. Poznań: Pallottinum, 1205.

⁴⁶ M. Luter, *Kirchenpostille*, WA 10,1; Raniero Cantalamessa. 1994. *Maryja zwierciadłem dla Kościoła* (THEOTOKOS. Seria Mariologiczna 5). Tłum. Janusz Królikowski. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów, 19. R. Mumm przyczyn szczególnej obecności Maryi w przepowiadaniu czasu Adwentu i Bożego Narodzenia dopatruje się w bogactwie tekstów ewangelicznych redakcji Łukaszej, które, jak twierdzi, pozwalają zrozumieć Jej znaczenie; por. Mumm. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi”, 85.

⁴⁷ Wątek ten podjął Luter także 2 lipca 1523 r., gdy stwierdził: „Maryja oznacza chrześcijaństwo po synagodze, Elżbieta natomiast oznacza lud pod prawem synagogi”. A kilka lat później: „Słusznie Maryja jest naszą Matką. Chęć budowania na Niej, z równoczesnym odbieraniem czci i urzędu Chrystusowi, a przyzywaniem Jej, oznaczałoby zaprzeczenie cierpień Chrystusa”; Mumm. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi”, 90.

⁴⁸ Mumm. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi”, 90.

⁴⁹ Kazanie na Dzień Zwiastowania Maryi Pannie (25 III 1523); Gross. 2007. Mariologia luterańska, 142.

⁵⁰ Kazanie na Dzień Narodzenia Maryi Panny z roku 1523; Gross. 2007. Mariologia luterańska, 142.

⁵¹ Kazanie na Dzień Narodzenia Maryi Panny z roku 1533; Gross. 2007. Mariologia luterańska, 142.

⁵² Kazanie w Święto Nawiedzenia Maryi z roku 1533; Skowronek. 1983. „Marcin Luter o Maryi”, 23. Wiarę w Boże macierzyństwo i dziewictwo Maryi wyraża także Luter, komentując drugi artykuł wiary, w *Małym Katechizmie* z 1529 r., mówiąc: *Ich glaube, daß Jesus Christus, wahrhaftig-*

Maryję ceni się wyżej, niż należy, co prowadzi do umniejszenia Chrystusa, poprzez kierowanie serc bardziej do Matki niż do Niego samego⁵³.

Stosunek Lutra do mariologii był raczej łagodny, a jednocześnie biblijny. Należy jednak pamiętać, że dla Kościoła ewangelicko-luterańskiego kluczem do zrozumienia Pisma Świętego są Księgi wyznaniowe (które poszły śladem wirtemburskiego Reformatora), stanowiące *norma normata* (Pismo Święte ma natomiast status *norma normans*). Są oficjalnym wykładem nauki tego Kościoła, bazując na nauczaniu Lutra⁵⁴. Wedle nich, jak wylicza Jan Gross, Maria Panna jest: Matką Bożą, Bogarodzicą; świętą, czystą, zawsze dziewicą; najchwalebniejszą i najgodniejszą najwyższej czci ze wszystkich kobiet żyjących w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości na ziemi. Autor zauważa jednocześnie, że Maryja nie może jednak być dla luteranina: orędowniczką, współodkupicielką, wspomóżycielką, królową niebios i ziemi, niepokalanie poczętą i wniebowziętą⁵⁵.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że luterska doktryna nie posiada osobnej dziedziny teologicznej, zwanej mariologią. Nauka o Maryi wiąże się ściśle z wykładem o Synu Bożym, Jezusie Chrystusie. Tak też luteranizm postrzega mariologię w Piśmie Świętym. Matka Pana występuje tutaj tylko w związku z osobą Jezusa Chrystusa. Zarówno Reformator, jak i Księgi wyznaniowe skupiają się na podkreślaniu macierzyństwa Maryi, Jej wiary, cnót (szczególnie pokory), unieżenia się oraz zupełnego oddania się w służbę Bogu⁵⁶.

ger Gott vom Vater in Ewigkeit geboren, und auch wahrhaftiger Mensch, von der Jungfrau Maria geboren, sei mein Herr (...); Kiessig. 1991. Maria, die Mutter unseres Herrn, 17. Tekst polski: Marcin Luter. 2000. Mały katechizm. Duży katechizm (BKE 4). Bielsko-Biała: Augustana, 100–101.

⁵³ WA 10, 3, 313. (...) *daß man sie höher hält, denn man soll, (...) daß Christus dadurch verkleinert wird, indem man mehr die Herzen auf Maria gestellt, denn auf Christus selbst; Kiessig. 1991. Maria, die Mutter unseres Herrn, 17.*

⁵⁴ Por. Gross. 2007. Mariologia luterska, 146. O Maryi (lub o kulcie świętych – stwierdzenia są odnoszone także do Matki Pana) traktują: *Wyznanie augsburskie, Mały katechizm, Duży katechizm, Obrona wyznania augsburskiego, Artykuły szmalkaldzkie* oraz *Formuła zgody*; por. Gross. 2007. Mariologia luterska, 144–146. Warto tutaj przytoczyć trzy sposoby oddawania czci świętym (a więc także Maryi), znajdujące się w *Obronie wyznania augsburskiego*: (1) dziękowanie Bogu, że na ich przykładzie ukazują nam swoją łaskę i dary istniejące w Kościele; świętych należy chwalić tak, jak Jezus chwalił w Ewangelii wiernego sługę; (2) przykład świętych uczy nas wiary i ją wzmacnia; (3) należy naśladować ich wiarę, miłość, a także cierpliwość – każdy w swoim powołaniu. Por. Gross. 2007. Mariologia luterska, 145.

⁵⁵ Gross. 2007. Mariologia luterska, 146–147.

⁵⁶ Por. Gross. 2007. Mariologia luterska, 138.

3. Kult maryjny w roku liturgicznym⁵⁷

Analizę kultu Matki Pana na przestrzeni roku kościelnego w formie zaproponowanej przez Marcina Lutera należy poprzedzić prezentacją samej rzeczywistości reformy liturgicznej, przeprowadzonej przez Wirtemberczyka. Władysław Nowak zauważa:

Liturgia luterańska w zasadzie nie odbiegała zbytnio od porządku nabożeństwa wczesnochrześcijańskiego i średniowiecznego porządku mszy Kościoła katolickiego (jakkolwiek ten ostatni poddała ostrej krytyce) i liturgii eucharystycznej Kościoła wschodniego⁵⁸.

Z kolei Hermann Reifenberg stwierdza, że liturgie reformacyjne należy traktować jako część zespołu liturgii Zachodu⁵⁹. Wynika to z ich genealogicznego powiązania z zachodnimi formami służby Bożej. Różnice uwidaczniają się w sposobie czerpania z wielowiekowego dziedzictwa liturgii chrześcijańskiej⁶⁰. Element łączący stanowi „ukształtowany model służby Bożej Kościoła starochrześcijańskiego”⁶¹. Uwidacznia się to np. w sposobie „traktowania liturgii eucharystycznej w jej późnośredniowiecznej postaci”⁶². Reformator zachował mszę jako element porządkujący niedzielne nabożeństwo główne, poddając ją jednak modyfikacji⁶³. Sam porządek średniowiecznych nabożeństw został jednak poddany ostrej krytyce. W swych działaniach Luter dążył do przywrócenia pierwotnej, starochrze-

⁵⁷ Reintraub Schimmelpfennig w wyniku swych badań doszedł do wniosku, iż „od Reformacji aż do czasów obecnych kult Matki Bożej jest faktem historycznym również na gruncie protestanckim i że pod tym względem związek z całym Kościołem jest wprawdzie rozluźniony, ale nie zerwany”; Reintraud Schimmelpfennig. 1952. *Die Geschichte der Marienverehrung im deutschen Protestantismus*. Paderborn: F. Schöningh Verlag, 149; za: Władysław Nowak. 1996. *Matka Pana w religijności ewangelików Prus Wschodnich (1525–1945)*. Olsztyn: Hosianum, 17.

⁵⁸ Władysław Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle ustaw i agend kościelnych (1525–1945)*. Olsztyn: Hosianum, 9.

⁵⁹ Por. Herman Reifenberg. 1978. *Fundamentalliturgie*. T. 1. Klosterneuburg: Österreichisches Katholisches Bibelwerk, 109.

⁶⁰ Por. Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich*, 9.

⁶¹ Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich*, 9.

⁶² Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich*, 9.

⁶³ Por. Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich*, 9. Odnosnie do reformy Mszy św. dokonanej przez Marcina Lutera warto zapoznać się z następującymi pracami: Reinhard Messner. 1989. *Die Meßreform Martin Luthers und die Eucharistie der Alten Kirche. Ein Beitrag zu einer systematischen Liturgiewissenschaft*. Innsbruck – Wien: Tyrolia; Gerhard Henning. 1989. *Der Evangelische Gottesdienst in Württemberg*. Stuttgart: Evangelische Oberkirchenrat; *Evangelischer Erwachsenen Katechismus*. 1975. Gütersloh: Gerd Mohn.

ścijańskiej formy służby Bożej. Nie narzucił jednak ściśle określonego porządku, pozostawiając wolność w jego kształtowaniu i wyborze rytów⁶⁴. Reformując liturgię, odnowił i zmienił organizację roku kościelnego. Zachował jednak kalendarz gregoriański jako element porządkujący i wyznaczający rytm życia Kościoła, modyfikując go w duchu reformacyjnym, co w praktyce polegało na eliminacji pewnych dni świątecznych oraz na wyznaczeniu nowych⁶⁵. Zachowanie głównych ram roku liturgicznego Luter uzasadniał koniecznością zachowania ładu.

W teologii luterańskiej rok kościelny dzieli się na dwie części. Składają się na nie, jak to ujmuje Ireneusz Masiul, „pierwsze półrocze Pana ze świętami Narodzenia Pańskiego, Wielkanocą i Zesłaniem Ducha Świętego” oraz „drugie półrocze Kościoła z dniem zmarłych, świętem żniw i świętami maryjnymi”⁶⁶.

Marcin Luter akceptował wspomnianie świętych na przestrzeni roku kościelnego. Zachęcał do brania przykładu z ich wiary i dyspozycji wobec Boga. Odrzucał jednak rozumienie świętości jako działania ludzkiego, prowadzącego ku wieczności. Według Reformatora świętość jest wewnętrzną postawą człowieka, realizującą się w życiu codziennym, nie stanowi jednak doskonałości moralnej. Człowiek świadom swej grzeszności zwraca się do Stwórcy, pokładając w nim ufność i oczekując „nowego życia”⁶⁷. Luter podaje trzy powody, dla których nie powinno się odrzucać świąt maryjnych, gdyż owe dni: (1) stanowią okazję do szczególnego dziękczynienia składanego Bogu na wzór Maryi, (2) dają sposobność do zwiastowania słowa Bożego oraz (3) są miejscem rozważania przykładu Matki Pana jako wzór do naśladowania⁶⁸. W konsekwencji Reformator zachował główne święta Maryjne – Oczyszczenie, Zwiastowanie i Nawiedzenie – mające podstawę skryptystyczną, wygłaszając z ich okazji kazania na temat przypadających fragmentów Ewangelii⁶⁹. Zwyczaj obchodzenia tych świąt zachował Luter do końca życia,

⁶⁴ Por. Nowak. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich*, 10.

⁶⁵ Por. Zygmunt Pawłowicz. 1992. *Kościół i sekty w Polsce*. Gdańsk: Stella Maris, 66; za: Ireneusz Masiul. 2000. *Życie liturgiczne w Prusach Książęcych w świetle ustawy kościelnej z 1544 r. W Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle ustaw i agend kościelnych (1525–1945)*. Red. Władysław Nowak, 42 Olsztyn: Hosianum.

⁶⁶ Masiul. 2000. *Życie liturgiczne w Prusach Książęcych*, 42.

⁶⁷ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 19. „Luter zdecydowanie odrzucał wstawiennictwo świętych i Maryi jako szkodliwe nadużycie”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 19.

⁶⁸ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 20.

⁶⁹ Oczyszczenie Najświętszej Maryi Panny (2 II) – Łk 2,22-32; Zwiastowanie Naświętszej Maryi Pannie (25 III) – Łk 1,26-38; Nawiedzenie Maryi Panny (2 VII) – Łk 1,39-56. Poza wymienionymi świętami maryjnymi, Luter zachował także święto św. Jana Chrzciciela (30 VI) oraz święto św. Michała Archanioła (29 IX). *The Lutheran Reformation abandoned most of the many feasts which the medieval church dedicated to Saint, but it kept St. Johns Day (June 30), St. Michael's Day (September 29), and the three Marian Feasts: Annunciation (March 25), Visitation (July 2), and Purification (February 2). Although the reformers Luther, Calvin, and Zwingli all had strong theo-*

wydobywając na pierwszy plan ich znaczenie chrystologiczne. W konsekwencji Zwiastowanie staje się świętem Wcielenia, Nawiedzenie jest ukazane w odniesieniu do przyjścia Chrystusa, a Oczyszczenie staje się świętem Przedstawienia Jezusa w Świątyni⁷⁰. W początkowej fazie reformacji obchodzono także święta: Narodzenia, Wniebowzięcia i Poczęcia NMP, jednakże z braku osadzenia w Piśmie Świętym (w myśl zasady *sola Scriptura*) z czasem z nich zrezygnowano⁷¹.

3.1. Święto Zwiastowania

W kazaniu wygłoszonym 2 lipca 1533 r. Marcin Luter wyjaśniał, że jeśli rozumie się Zwiastowanie w sposób prawidłowy, to nie pozostanie się przy Matce Pana, lecz dojdzie się do wcielenia Bożego Syna⁷². W związku z tym proponował, aby zmienić nazwę święta, która do tej pory brzmiała *Annuntiationis Mariae* (ponieważ Anioł posłany przez Boga zwiastował Maryi, iż ma począć Jego Syna), na Święto Wcielenia. Z kolei w kazaniu z 1532 r. Reformator stwierdził, że „w Kościele rzymskim przedkłada się Matkę nad Syna (mimo że Anioł położył nacisk nie na Matkę, lecz na Dziecko), czci się więc Maryję mszami, wigiliami i całą możliwą czcią”⁷³. W. Nowak wyjaśnia, iż „przedmiotem kultu święta była tajemnica

*logical objections to the increasingly popular Marian cult that had developed over the centuries, Martin Luther recognized the special status of Jesus; Christoph Wolff. 2008. Introduction. W Johann Sebastian Bach. Cantatas for Marian Feasts [płyta CD CC72281 (dyr. T. Koopman)], 6. W. Nowak przytacza słowa Lutera, który pisząc do wizytatorów-pastorów w 1528 r., zalecał, „aby nie dopuszczać do sprzeczek między duchownymi odnośnie do różnic w zachowaniu czy też w zniesieniu pewnych starokatolickich świąt. Pastorzy nie powinni się kłócić czy zachowywać jakiegoś święto czy je znieść, lecz każdy powinien zachować swoje przyzwyczajenia w imię pokoju”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 20. Z kolei w *Marienlexikon* czytamy, iż: *Die drei Hauptmarienfeste, die schon Luther als solche schätzte (...) werden weiterhin als Feiertage außerhalb des Sonntags begangen. Diese drei Feste haben sich in der luth. Kirche teilweise bis in die Gegenwart hinein erhalten; Schimmelpfennig. 1992. „Lutherische Marienverehrung”. *Marienlexikon*. T. 4, 191.**

⁷⁰ Por. Bertalot. 2002. *Ecco la Serva del Signore*, 27. Podobnie stwierdza Ch. Wolff, pisząc: *(...) the Three Marian Feasts celebrated in the Lutheran Church (...) were closely tied to the life of Christ: first: the annunciation of his birth; second, the visit with Mary's cousin Elisabeth, mother of the prophet John; and third, the presentation of Jesus in the temple and the encounter with the old priest Simeon; Wolff. 2008. Introduction, 6. G. Maron pisze, że owe trzy dni były obchodzone jako święta Chrystusa (Christus-Feste), podczas których ukazywano także znaczenie Maryi dla chrześcijan ewangelickich; por. Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”, 627.*

⁷¹ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 21. Reformator wprowadził nowy porządek nabożeństw, ogłaszając pismo *Von ordenung gottis diensts in der gemeinde* w 1523 r. *Die Feste der Geburt und Himmelfahrt sind am frühesten abgeschafft worden, so bereits in der Württemberger Kirchenordnung von 1666; Schimmelpfennig. 1992. „Lutherische Marienverehrung”. *Marienlexikon*. T. 4, 191.*

⁷² WA 37, 94, 24–27: *Denn versteht man das Fest Maria Verkündigung recht, so bleibt man nicht bei Maria stehen, sondern gelangt von ihr weiter zum Ziel allen Geschehens Gottes an Maria: zur Menschwerdung des Gottessohnes.*

⁷³ Nowak. 1996. *Matka Pana*, 25. W ówczesnych księgach liturgicznych na określenie tego święta można znaleźć takie nazwy, jak: *Annuntiationis, Conceptionis, Verkündigung, Zwiastowania P. Maryi.*

Wcielenia i dziękczynienie za nią Bogu”⁷⁴. Zgodnie z wytycznymi reformacyjnymi uwypuklono wymiar chrystocentryczny spotkania Maryi z Aniołem, podkreślając jednocześnie wiarę w Boże macierzyństwo Maryi. Wielbiono Boga, który zechciał, aby Jego jedyny Syn poprzez zwiastowanie stał się Synem człowieczym z Błogosławionej⁷⁵.

3.2. Święto Nawiedzenia

Podobnie jak Zwiastowanie, Nawiedzenie pozostało w kalendarzu liturgicznym ze względu na świadectwo Pisma Świętego i chrystologiczny wymiar. Luter uważał, że święta maryjne są okazją do dziękowania Wszechmocnemu, a Maryja jest tu najznamienitszym przykładem. W 1528 r., podczas kazania na omawiane święto, Reformator stwierdził: „Tak obchodzimy to Nawiedzenie NMP, jak chwylimy i dziękujemy z Maryją, że Bóg pozwolił, aby takie słowo dotarło także do nas”⁷⁶. Wirtemberczyk widział sens obchodzenia tego święta w okazji do dziękczynienia Bogu za Objawienie Pańskie, dokonane tego dnia, za Dziewicę Maryję, będącą prawdziwą Matką Boga, oraz za ukazanie w Maryi i św. Elżbiecie wzoru cnót⁷⁷. Cztery lata później Luter skonstatował, iż to święto, w protestanckim sposobie obchodzenia i rozumienia, zmierza do wychwalania Boga i dziękowania na wzór umiłowanej Panny⁷⁸.

3.3. Święto Oczyszczenia

Marcin Luter święto Oczyszczenia NMP uważał za Chrystusowe, w stopniu właściwym Epifanii i innym świętom Pańskim. Posługiwał się nazwą „Dzień Oczyszczenia Maryi Panny”, czerpiąc wzór z relacji ewangelicznej (Łk 2,22). Od X w. w dniu tym tradycyjnie błogosławiono gromnice, co jednak spotkało się z dużym oporem zwolenników reformacji. Luter uważał ten zwyczaj za

⁷⁴ Nowak. 1996. *Matka Pana*, 25.

⁷⁵ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 26.

⁷⁶ WA 27, 229, 15–18: *So feiner wir dies Fest, daß wir loben und und danksagen mit Maria, daß Gott uns auch ein solch Wort hat zukommen lassen, damit wir nicht denen gleich werden, die Evangelium für nichts achten. Aber wir Christen bewahren ihn (Christus) als unendlichen und unaussprechlichen Schatz!*

⁷⁷ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 28–29.

⁷⁸ WA, 52, 682, 11–32: *(...) geht vornehmlich dahin, daß wir Gott loben und ihm danken, wie das liebe Jungfräulein ihn gelobt und (ihm) gedankt hat.*

pogański. Powodem była troska, aby pobożność ludowa nie przysłoniła obrazu Chrystusa⁷⁹.

W zaprezentowanych powyżej trzech świątach maryjnych „wymiar noetyczny podkreśla zasadniczy problem Kościoła luterańskiego, aby obchodząc wspomnienie Maryi, oddawać chwałę Bogu i dziękować za wszystko, czego On dokonał w życiu ludzkiej Matki Jego Syna”⁸⁰. Jak już to zostało wyżej podkreślone, wynikało to z wierności reformacyjnym postulatam *solus Christus, sola Scriptura, sola fide* oraz *sola gratia*. W. Nowak słusznie stwierdza:

W tej formie religijności w postaci obchodzenia świąt maryjnych kształtowane były też odpowiednie postawy ewangelików wobec Matki Pana. Popularna egzegeza i kerygmat o charakterze parenetycznym liturgii tych dni odwoływały się do pobożności wiernych, aby w te święta prosić Boga przez jedynego pośrednika, Jezusa Chrystusa, o łaskę naśladowania wzoru Matki Pana, Dziewicy Maryi, w Jej wierze, posłuszeństwie Bogu, wytrwałości, świętości⁸¹.

3.4. Problem innych świąt maryjnych

Warto jeszcze przeanalizować argumentację Reformatora na rzecz zniesienia pozostałych świąt maryjnych. Oczywiście decydującym kryterium był tu brak chrystologicznego wymiaru i podstaw biblijnych⁸². W kazaniu na dzień Wniebowzięcia NMP z 1522 r. Luter wyjaśniał, iż wprawdzie „Dzisiaj obchodzimy święto naszej Umiłowanej Pani, Dziewicy Maryi, ale jak pogodzić z tym Ewangelię (...). Z tej Ewangelii nie można wywnioskować, jak Maryja znalazła się w niebie i nie jest to koniecznym (...)”⁸³. Znacznie radykalniej wypowiedział się Luter w kazaniu

⁷⁹ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 32–33. Literatura reformacyjna ośmiesziała gromnicę, nazywając ją „martwą świecą”, „woskowym kijem” i „woskową światłością”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 33.

⁸⁰ Nowak. 1996. *Matka Pana*, 35.

⁸¹ Nowak. 1996. *Matka Pana*, 35.

⁸² Odnośnie do biblijności i chrystocentryzmu w teologii Wirtemberczyka warto sięgnąć do: Alfons Nossol. 1993. Ekumeniczne elementy teologii Marcina Lutera. W *Z problemów Reformacji*. T. 6. Red. Ewa Ołtarzewska-Wieja, 12–13. Bielsko-Biała: Zwiastun.

⁸³ WA 10/III, 268, 13–269, 1: *Man begeht heute das Fest unserer lieben Frauen, der Jungfrau Maria, wie sich aber das Evangelium darauf reimt, das sieht jederman gleich. Man kann aus diesem Evangelium nicht schließen, wie Maria im Himmel sei, und es ist auch nich nötig, daß wir alles aussagen können, wie es mit den Heiligen im Himmel zugehe.*

na święto Nawiedzenia NMP, na dwa lata przed swoją śmiercią, stwierdzając, że „dla ewangelików jest tylko Wniebowstąpienie Jezusa Chrystusa. Święto Wniebowzięcia Matki Bożej jest na wskroś papieskie, tzn. bałwochwalcze i ustanowione bez uzasadnienia w Piśmie Świętym. Dlatego odrzuciliśmy je w naszych kościołach, a dzień zachowaliśmy po to, aby głosić kazania”⁸⁴. Święto było obchodzone jedynie w początkach ruchu reformacyjnego jako okazja do głoszenia słowa Bożego i prostowania pobożności maryjnej poprzedzającej reformację⁸⁵. Podobnie przez pewien czas obchodził Luter także święto Narodzenia NMP ze względu na silne zakorzenienie w tradycyjnej religijności ludowej. Wygłosił nawet 8 września 1522 r. kazanie, jednak z czasem odrzucił te praktyki ze względu na brak argumentacji biblijnej⁸⁶. 8 grudnia 1520 r. wygłosił kazanie na dzień Poczęcia Maryi, stwierdzając:

Co się tyczy poczęcia Dziewicy Maryi, której ciało aż do połączenia z duszą było zrodzone podobnie jak innych dzieci, nie było konieczne, aby poczęcie było takie jak Chrystusowe, gdyż mogła Ona się zrodzić pod prawem grzechu pierworodnego, aż do połączenia z duszą. Lecz co się tyczy drugiego poczęcia, to znaczy połączenia duszy z ciałem, to nabożnie wierzymy, że została Ona poczęta poza grzechem pierworodnym, w ten sposób, iż w momencie połączenia duszy z ciałem została oczyszczona z grzechu pierworodnego i w pierwszym momencie życia była bez żadnego grzechu ozdobiona darami Bożymi⁸⁷.

⁸⁴ WA 52, 681, 6–31: *Aber wir Christen wissen von keiner Himmelfahrt, der wir genießen können, denn von der einzigen unseres lieben Herrn Christi Jesu; der ist „aufgefahren den Himmel und sitzt zur Rechten Gottes“ und hat Gaben empfangen für die Menschen und vertritt uns. Darum können wir seiner Himmelfahrt trösten und wissen, daß wir ihrer dazu genießen werden, daß wir in seinem Namen bitten. Darum ist es ein herrliches, hohes und tröstliches Fest, die Himmelfahrt Christi, dessen die Jungfrau Maria ebenso sehr genossen hat wie wir.* Warto tutaj nadmienić, że język niemiecki nie rozróżnia pojęć „wniebowstąpienie” i „wniebowzięcie”, stosując w obu przypadkach *die Himmelfahrt*, co rodzi szereg nieporozumień, gdyż na poziomie językowym zrównuje się Chrystusa z Maryją, tymczasem polskie „wniebowzięcie” podkreśla działanie ze strony Boga przy jednoczesnej bierności Maryi.

⁸⁵ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 39. Należy nadmienić, że „protestanci wierzą w śmierć, wejście do nieba i oczekiwanie na zmartwychwstanie zarówno Maryi, jak i innych chrześcijan”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 39.

⁸⁶ WA 12, 37, 21–23: *Assumptionis und Nativitatis muß man noch Zeit lang beibehalten, wiewohl der Gesang darin (gemeint ist die Liturgie) nicht rein ist.*

⁸⁷ WA 17/II, 287, 1–289, 1; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 42. Por. Konrad Algermissen. 1950. *Konfessionskunde*, Celle: Giesel Verlag, 782–783. G. Maron pisze, że w sprawie Niepokalanego Poczęcia Luter wypowiada się niejednoznacznie: *Zum Streitthema der Theologie über die Unbefleckte Empfängnis äußert sich Luther nicht eindeutig*; Maron. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie” 626.

Słowa te stanowią kolejny przykład na wykorzystywanie dnia świątecznego w celu „prostowania” pobożności maryjnej, dostosowując ją do wyobrażeń Reformatora. W przypadku święta Ofiarowania Panny Maryi źródła dostarczają jedynie zdawkowych informacji, wskazujących jednak na pominięcie tego dnia w roku liturgicznym⁸⁸.

Podsumowując problematykę świąt maryjnych nieposiadających oparcia w Piśmie Świętym, należy stwierdzić, że ich czasowe obchodzenie było podyktowane jedynie względami pastoralnymi. Należały do nich:

- a) możliwość zwiastowania słowa Bożego;
- b) okazja do korygowania dotychczasowego charakteru pobożności maryjnej;
- c) koncentrowanie uwagi na Chrystusie⁸⁹.

Poza tym nie chciano drastycznie występować przeciw tradycji przedreformacyjnej, wprowadzając zmiany stopniowo, ostatecznie prowadzące jednak do całkowitego zaniechania świątecznej celebracji w tychże dniach⁹⁰.

3.5. Nieszpory

Jednym z elementów kształtujących ewangelicką pobożność maryjną był nieszporny kantyk *Magnificat*⁹¹. Jak zauważa W. Nowak, samo nabożeństwo (codzienną modlitwę wieczorną Kościoła, pielęgnowaną także w tradycji luterkańskiej) „rozpocynał duchowny tradycyjnym wezwaniem łacińskim. Chór śpiewał dwa lub trzy psalmy, następowało responsorium oraz hymn okresowy, po hymnie diakon albo ksiądz odczytywał rozdział Pisma Świętego, z Nowego Testamentu wygłaszał naukę, po której chór śpiewał *Magnificat* ze swoją antyfoną”⁹². Kantyk, jak i całe nabożeństwo wykonywano w języku łacińskim lub niemieckim⁹³. Była to okazja do oddania chwały Bogu za dobrodziejstwa w Maryi

⁸⁸ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 44.

⁸⁹ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 41.

⁹⁰ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 44.

⁹¹ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 50. „Luter w komentarzu do tej pieśni Nowego Testamentu mówi: «Tymi słowami uczy nas Matka Chrystusowa jak my powinniśmy poznać Boga, miłować Go i wielbić»”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 50.

⁹² Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 50. Znane są Nieszpory przeznaczone na określone okresy roku liturgicznego, np. na Adwent, Wielki Post; por. *Evangelischer Erwachsenenkatechismus*, s. 1041.

⁹³ Por. Reintraud Schimmelpfennig, „Lutherische Marienverehrung”, s. 191; *Allgemein wird auch das Singen des Magnificat in dt. oder lat. Sprache beibehalten*.

przez Niego dokonane, poprzez tajemnicę Wcielenia, jak również błogosławienie samej Matki Pana⁹⁴.

3.6. Inne formy obecności Maryi w roku liturgicznym

Poza omówionymi świętami i nabożeństwem nieszpornym obecność Maryi wybrzmiewa również poprzez wyznanie wiary w każdą niedzielę i każde święto. Dokonuje się to zarówno w *Apostolskim Wyznaniu Wiary* („który się począł z Ducha Świętego; narodził się z Maryi Panny”), jak również w *Nicejsko-Konstantynopolitańskim Wyznaniu Wiary* („przyjął ciało za sprawą Ducha Świętego z Maryi Dziewicy i stał się człowiekiem”)⁹⁵. Prócz tego osoba Matki Pana występuje w kilku pieśniach kościelnych autorstwa samego Lutra⁹⁶.

Wniosek końcowy

Na podstawie analizy zapatrywań Marcina Lutra na Matkę Pana należy stwierdzić, że w jego koncepcji teologicznej Maryja jest obecna na przestrzeni całego roku kościelnego poprzez święta, nieszporne *Magnificat*, wyznanie wiary oraz pieśni. Jej postać wybrzmiewa ponadto w lekturze Słowa Bożego, ze szczególnym uwzględnieniem Łk 1–2 w okresie Adwentu i Bożego Narodzenia. Stosunek Wirtemberczyka do Maryi nie jest warunkowany dążeniem do pomniejszenia Jej roli w życiu chrześcijanina, ale pragnieniem umiejscowienia Jej w odpowiedniej perspektywie względem prymatu Chrystusa. Zachowanie przez Lutra dwóch obowiązujących w jego czasach dogmatów maryjnych, jak również szereg jego

⁹⁴ Por. Nowak. 1996. *Matka Pana*, 51. „Kantyk wyraża też dystans między chwałą Mistrza a ubóstwem Służebnicy, który w żaden sposób nie może stanowić zastony dla Jego Boskiej świetności, a Maryja będzie mogła być nazywana błogosławioną przez wszystkie pokolenia. To prorocтво błogosławienia Maryi nie odwróci serc od miłości i uwielbienia dla Pana. Ponieważ jest Matką Boga, może być nazwana błogosławioną; wszystko jest w Niej od Boga, przez Boga i dla Boga”; Nowak. 1996. *Matka Pana*, 51.

⁹⁵ Por. Manfred Kiessig. 2000. Maryja, Matka naszego Pana. Wytyczne ewangelickie. W *Teksty o Matce Bożej*. T. 10: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*, 491.

491. W *Małym Katechizmie*, wyjaśniając drugi artykuł wiary, Luter pisze: „Wierzę, że Jezus Chrystus, prawdziwy Bóg, z Ojca w wieczności zrodzony i zarazem prawdziwy człowiek, z Maryi Panny narodzony, jest moim Panem”; Luter. 2000. *Mały katechizm*, 29.

⁹⁶ Por. Gross. 2007. Mariologia luterńska, 139; autor przytacza teksty owych kompozycji. W pierwszej z nich Luter mówi: „Pochwalon Jezu Chryste bądź, że raczyłeś ciało wziąć z Dziewicy czystej, radość stąd, więc chwali Cię aniołów rząd. Kyrie eleison!”. W kolejnej: „Słuchajcie! Oto Bóg wam śle anielskiej krasy Dziecię swe, z Dziewicy czystej daje rad Dzieciątko, które zbawi świat”. W obu pieśniach zostały więc podkreślone „czystość” i „dziewictwo” Matki Pana.

wypowiedzi na temat Matki Pana rozsianych po jego pismach jasno wskazują, że Reformator wystąpił nie przeciwko Maryi, ale przeciw przerostom i nadużyciom w Jej kulcie.

Bibliografia

- Algermissen Konrad. 1950. *Konfessionskunde*. Celle: Giesel Verlag.
- Algermissen Konrad. 1959. „Mariologie und Marienverehrung der Reformatoren”. *Theologie und Glaube* 49: 1–24.
- Beinert Wolfgang. 1993. *Drogi i bezdroża mariologii*. Tłum. Juliusz Zychowicz. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Bertalot Renzo. 2002. *Ecco la Serva del Signore. Una voce protestante* (Scripta Facultatis). Roma: Facoltà Teologica Marianum.
- Cantalamessa Raniero. 1994. *Maryja zwierciadłem dla Kościoła* (THEOTOKOS. Seria Mariologiczna 5). Tłum. Janusz Królikowski. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Courth Franz. 1983. „Das Marienlob bei Luther. Eine katholische Würdigung”. *Münchener Theologische Zeitschrift* 34: 279–292.
- Evangelischer Erwachsenekatechismus*. 1975. Gütersloh: Gerd Mohn.
- Ferdek Bogdan. 2007. *Nasza siostra – córka i matką Pana. Mariologia jako przestrzeń syntezy dogmatyki* (Biblioteka Diecezji Świdnickiej 13). Świdnica: Wydawnictwo Kurii Biskupiej.
- Gorski Horst. 1991. Im Widerstreit zum Heiligen Geist? Pneumatologische Anmerkungen zur katholischen Marienlehre aus evangelisch-lutherischer Sicht. W *Maria und der Heilige Geist. Beiträge zur pneumatologischen Prägung der Mariologie*. Red. Anton Ziegenhaus, 14–20 (Mariologische Studien 8). Regensburg: Friedrich Pustet Verlag.
- Granat Wincenty. 1972. *Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie*. T. 1. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Gross Jan. 2007. Mariologia luterańska w księgach wyznaniowych oraz w życiu i nauce Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. W *Teologia wiary. Teologia ks. Marcina Lutra i ksiąg wyznaniowych Kościoła luterańskiego*. Red. Manfred Uglorz, 137–148. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Hause Jan. 2000. Kim jest w moim wyznaniu Matka Jezusa? W *Teksty o Matce Bożej*. T 10: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*. Red. Stanisław C. Napiórkowski, 359–363. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Henning Gerhard. 1989. *Der Evangelische Gottesdienst in Württemberg*. Stuttgart: Evangelischer Oberkirchenrat.
- Kiessig Manfred. 2000. Maryja, Matka naszego Pana. Wytyczne ewangelickie. W *Teksty o Matce Bożej*, t. X: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*. Red. Stanisław C. Napiórkowski, 446–492. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.

- Kiessig Manfred. 1991. *Maria, die Mutter unseres Herrn: Eine evangelische Handreichung*. Kempten: Verlag Ernst Kaufmann.
- Kowalik Krzysztof. 1995. „Przełom w mariologii Lutra? Doktor Marcin komentuje *Magnificat*”. *Collectanea Theologica* 65 (3): 17–69.
- Kowalik Krzysztof. 1995. *Wejrzał na nicłość swojej służebnicy. Teologiczno-ekumeniczne studium Komentarza dra Lutra do Magnificat* (Jeden Pan, jedna wiara 4). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Künneth Walter. 1964. „Luthers Marienzeugnis und das theologische Ringen der Gegenwart”. *Zeitwende* 35: 665–670.
- Laurentin René. 1967. *Mutter Jesu – Mutter der Menschen. Zum Verständnis der marianischen Lehre nach dem Konzil*. Limburg: Lahn-Verlag.
- Luter Marcin. 2000. *Mały katechizm. Duży katechizm* (BKE 4). Bielsko-Biała: Augustana.
- Luther Martin. 1982. Das Magnificat, verdeutscht und ausgelegt. W *Martin Luther Werke*. T. 2. Red. Karin Bornkamm, Gerhard Ebeling, 115–195. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- Luther Martin. 1883–1980. *Werke. Kritische Gesamtausgabe [Weimarer Ausgabe]*. T. 1–60. Weimar: Böhlau.
- Maron Gottfried. 1983. „Maria in der protestantischen Theologie”. *Concilium* 19: 626–631.
- Masiul Ireneusz. 2000. Życie liturgiczne w Prusach Księżących świetle ustawy kościelnej z 1544 r. W *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle ustaw i agend kościelnych (1525–1945)*. Red. Władysław Nowak. Olsztyn: Hosianum.
- Messner Reinhard. 1989. *Die Meßreform Martin Luthers und die Eucharistie der Alten Kirche. Ein Beitrag zu einer systematischen Liturgiewissenschaft*. Innsbruck – Wien: Tyrolia.
- Mumm Reinhard. 1983. „Zrodzony z dziewicy Maryi. Cześć Matki Pana w ewangelickim chrześcijaństwie”. Tłum. Kazimierz Czulak. *Communio* 3 (5): 85–103.
- Napiórkowski Stanisław C. 1988. *Matka mojego Pana*. Opole: Wydawnictwo Świętego Krzyża.
- Napiórkowski Stanisław C. 1998. *Matka Pana. Problemy – poszukiwania – perspektywy*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Napiórkowski Stanisław C. 2000. *Teksty o Matce Bożej*. T. 10: *Chrześcijaństwo Ewangelickie*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Nossol Alfons. 1993. Ekumeniczne elementy teologii Marcina Lutra. W *Z problemów Reformacji*. T. 6. Red. Ewa Ołtarzewska-Wieja, 12–19. Bielsko-Biała: Zwiastun.
- Nowak Władysław. 1996. *Matka Pana w religijności ewangelików Prus Wschodnich (1525–1945)*. Olsztyn: Hosianum.
- Nowak Władysław. 2000. *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle ustaw i agend kościelnych (1525–1945)*. Olsztyn: Hosianum.
- Pawłowicz Zygmunt. 1992. *Kościół i sekty w Polsce*. Gdańsk: Stella Maris.
- Plinta Piotr. 1993. Dr Marcin Luter i muzyka. W *Z problemów Reformacji*. T. 6. Red. Ewa Ołtarzewska-Wieja, 122–131. Bielsko-Biała: Zwiastun.

- Reifenberg Herman. 1978. *Fundamentalliturgie*. T. 1. Klosterneuburg: Österreichisches Katholisches Bibelwerk.
- Schimmelpfennig Reintraud. 1952. *Die Geschichte der Marienverehrung im deutschen Protestantismus*. Paderborn: F. Schöningh Verlag.
- Skowronek Alfons. 1983. „Marcin Luter o Maryi. U progno pięćsetnej rocznicy urodzin Reformatora, 10 listopada 1483”. W *Drodze* 116 (4): 22–26.
- Tappolet Walter, Ebnetter Albert. Red. 1962. *Das Marienlob der Reformatoren. Martin Luther. Johannes Calvin. Huldreich Zwingli. Heinrich Bullinger*. Tübingen: Katzmann Verlag.
- Wolff Christoph. 2008. Introduction. W Johann Sebastian Bach. *Cantatas for Marian Feasts* [płyta CD (dyr. T. Koopman), CC72281], 6–8.

PIOTR HEROK, prezbiter diecezji opolskiej, licencjat teologii biblijnej (KUL), licencjat nauk biblijnych (*Biblicum*), doktor nauk biblijnych (*Biblicum*), mgr lic. prawa kanonicznego (UKSW), doktorant prawa kanonicznego (UKSW).

E-mail: piotr.herok@uni.opole.pl